

»Läser själva orden. Läser i book«

Barnens läsning i Bygdeå 1640 med några vidare utblickar

Af Egil Johansson

Diskussionen om den nordiska läskulturens framväxt och innebörd, om läsning och skrivning av känd och okänd text etc, har fortfarande många nya spår att följa och pröva i den pågående forskningen.¹ I dag kan diskussionen även leda över till frågorna kring invandrar-nas hemspråksundervisning eller till de senaste rönen i den psykologiska läsforskningen. Några tankar och iakttagelser av detta slag presenteras här med utgångspunkt i Bygdeå socken i Västerbotten och med en liten utblick till socknarna kring Siljan i Dalarna.

Kyrkoherdens skriftresor i Bygdeå på 1640-talet

Vår kunskap om folkligt läsande i Bygdeå börjar med uppgifterna om kyrkoherdens årliga resor ut till alla byar. Denna kyrkoherde, Olaus Nicolai Breninsulanus, var född på Brändön i Lule skärgård, därav namnet. Han står skriven som student i Uppsala universitets matrikel för år 1605. Herdaminnet upptar honom som kaplan i Luleå 1607, eller i varje fall från 1613 till 1627, det år då han blev kyrkoherde i Bygdeå. Han var riksdagsombud i Stockholm 1634. Han verkade ivrigt för att svärsonen, Lars Beronis (Björnson) Burman, född 1607 i Bure, Skellefte socken, son till sockenskrivaren och gästgivaren Björn Olsson och hans hustru, skulle bli hans medhjälpare och "ålderdoms stöd". Detta skedde också 1643, då kaplanen och hemmasonen Christian Thurdin fick flytta från moderkyrkan till det nya kapellet i Änåset. Mågen blev då hjälppräst och sedermera svärfaderns efterträdare 1652-85.³

Denne Olaus Nicolai lämnar således de första antydningarna om barnens läsning i församlingen i en journal över de årliga skriftresorna från och med 1639. Denne journal kom att omfatta mer än ett sekel, ända till 1752, och den fick en fortsättning i motsvarande källor under olika perioder fram till 1891.³

I journalen kan vi följa kyrkoherdens resor år för år i de sexton skrifthållen, som i genomsnitt omfattade cirka femton gårdar eller hushåll. Skrifthållen hölls som regel på vanliga vardagar och resan tog således några veckor i anspråk. Det blev säkert långt mer än tio mil vinterväg med häst och släde runt om i den gamla kustsocken norr om Umeå. Förhørsresan började i byarna ett par mil inåt landet och fortsatte i dagsetapper med avbrott för helgerna i en vid sträckning norrut och sedan neråt tillbaka efter kusten till byarna kring moderkyrkan och byarna längre söderut.

Skrifthållens ordningsföljd i journalen varierar något, men resvägen stämmer i stort sett genom åren. Från och med 1650-talet anges även gården, där sammankomsterna hölls, och från 1660-talet dessutom på vilket datum de ägde rum, nämligen under de klassiska beredelseveckorna före påsken med dess stora nattvardsgång. Vid den tiden började även barnens ålder att antecknas, ca 9-12 år, dvs den då gängse åldern för den första nattvardsgången.

Nattvardsåldern steg efter hand och in på 1700-talet hade den uppnått den sedermera rådande nivån på 15-16 år. De ökande kunskaperna krävde detta.

Nu kan emellertid kyrkoherdens resor bli ett villospår, som förstärker vissa missuppfattningar kring lästraditionens inledningsskede. Kyrkoherden uppger nämligen i journalen varje år ämnet för sin predikan: 1639 predikades om avlösningen, 1640 om nattvarden, 1641 om buden, 1642 om tron, 1643 om Herrens bön, 1644 om dopet, 1645 om avlösningen, 1646 om nattvarden och 1647 på nytt om buden, allt enligt katekesens textföljd. 1648 skulle Olaus Nicolai således på nytt predika om trons artiklar, men han orkade endast det första skrifthållet i Ytterklinten och Överklinten. Han måste sedan anteckna: "Oppå detta året kunde jag intet längre komma för min svåra sjukdoms skull. Finis." – Så slutade den gamles resor. Hans första anteckning från 1639 startade således mitt under en fortlöpande genomgång av katekesen. 1641 och 1647 började nya genomgångar. I denna rullande följd av predikoämnen ur katekesen och därmed tillhörande verksamhet förlorar sig linjerna bakåt i tiden.

Ordningen för dessa predikoämnen förstärker således en av våra missuppfattningar, nämligen att Lilla katekesen på något självklart sätt skulle vara den första och allenarådande läseboken för barnen i vår kultur och att textföljden inte kunde vara någon annan än den välkända, nämligen att buden kommer först. Men detta är fel. Under ytan rådde djupast sett en annan textföljd än den som gällde för kyrkoherdens skriftresor.⁴ Men då måste vi ge oss ut på andra färder.

"Första resan till Herrens bord" för barnen

Journalen handlar nämligen även och framför allt om barnens första nattvardsgång nästkommande påskhelg. Det visar anteckningarna redan för de första byarna år 1640. (Tab 1).

Tab. 1. Bygdeå kyrkoarkiv. A1:1. Katekismilängd. 1639-1752
Två första skrifthållen år 1640

Namn	»Första gången«	»Kan själva orden«
1. Ytterklinten etc		
Elsa, Nils Anderssons dotter	Första gången	Kan själva orden
Brita, Olof Perssons dotter		Läser illa
2. Korssjön, Ultervattnet		
Erik Persson	Första gången	Kan själva orden
Jon Larsson i Korssjön		Läser illa
Erik Larsson, vide supra 639		Till påskhelgen
Östen Larsson, broder		Läser illa
Sigrid Persdotter	Första gången	Läser själva orden. Läser i book
Lars Andersson H K sonason	Första resan	Läser temmeligen
Karin Germundsdotter	1. gången	Läser i book
Sitzella, Tors piga		Läser illa
Ingeborg i Hardmyrberget	1. gången	Bättrat 641

Det gäller således barnens första resa till Herrens bord i moderkyrkan eller i kapellet. Men då skall de själva först ha nåtts av långväga textord. Det kan vi läsa om i de båda första skrifthållen (Tab 1): Elsa "kan själva orden", hon får gå till nattvarden, "första gången", liksom Erik, Sigrid, Lars och Karin. De kan textorden och får gå med. Även Ingeborg är på väg, hon hör till dem som antecknas ha "bättrat 641" och är tydligen med i kyrkan. Men Brita, Jon, Östen och Sitzella "läser illa" och får inte någon anteckning om första resan detta år. Östens broder Erik, förhördes även förra året, "vide supra 639", han tjänar i Sikeå och skall provas närmare "till påskahelgen". Ofta skriver kyrkoherden ingenting om själva kunskaperna, som då är underförstådda, utan noterar endast nattvardsgången, "går första gången", "1. gången" eller helt kort "1. g.". 1650 i Kolaboda heter det helt klart "går 1.R. till Her. Nattv." ("går första resan till Herrens nattvard").

Det är alltså fråga om anteckningar som leder tankarna till den medeltida biktterminen

Johannes Bureus berömda Runa-ABC bok från 1611. I det lilla häftet på 16 sidor har "själva orden", dvs texter ur kyrkans muntliga tradition fångats upp av dåtidens nymodighet i boktryckarkonsten. Facsimile av titelblad.

före påsk och som träder fram i de samtida italienska familjelängderna, "Liber status animarum". Men i Bygdeå skulle kunskaperna snart öka så att även läsning "i book" måste vara med.⁵

"Läser själva orden. Läser i book"

Det är naturligtvis viktigt att veta vilka kunskaper som egentligen krävdes för att få vara med "till påskahelgen", t ex för Erik Olsson i Flarken, som förhör i Rickleå 1664. Han läser "intet mera än Fader vår och Tron och Vaka över oss ...". Den kunskapen tycks inte räcka vid denna tid. Han har ingen anteckning om nattvardsgång detta år. Han är på väg, men i hans begynnande kunskaper spåras märkligt nog dispositionen av en helt annan bok, en bok vars innehåll först kom muntligen och fann vägen till barnen före katekesen.

Hos Sigrid i Ultervattnet möter vi denna bok: "Läser själva orden. Läser i book", eller hos Karin i samma skrifthåll: "Läser i book" (Tab 1). Men vilken bok var det? Nästa kyrkoherde, mågen Lars Burman från Bure, anger bokens namn, t ex i Flarken 1650: "1.R. hela ABC-boken". – Här inträffar en liten sällsam nyckfullhet. En av de äldsta bevarade ABC-böckerna i Sverige har märkligt nog en annan bureättling och avlägsen släkting till denne Burman som utgivare, nämligen Johannes Bureus, den förste riksantikvarien. Han lät trycka sin berömda Runa-ABC bok 1611.⁶ I detta häfte på 16 sidor har "själva orden", dvs texter ur kyrkans muntliga tradition, fångats upp av dåtidens tekniska nymodighet, boktryckarkonsten. Häftet börjar med bokstäverna på runor och fraktur och sedan följer – inte buden, som vi kanske väntat oss – utan Fader vår och trons artiklar och först därefter kommer textorden för buden, dopet, nattvarden, bordsbönen, morgon- och aftonbönen med den medeltida aftonbönen, Vaka över oss, Herre, allra sist. Detta var ramen för Erik Olssons nyss nämnda knappa kunskaper 1664 och således innebörden i Sigrids läsning 1640: "Läser själva orden. Läser i book". Den första tryckta läsetexten hämtades således ur en muntlig bönetradition, som gått genom tiderna och fick denna textföljd i vårt lutherska land.

En översikt över fyra decennier ger en helhetsbild för den fortsatta diskussionen. Denna översikt tar även med de framväxande kunskaperna i nästa bok, Lilla katekesen, som den nye kyrkoherden började anteckna på 1650-talet. Han noterar framsteg i förklaringarna och för somliga "hela katekesen", vilket får förstås motsvara åtminstone förklaringarna t o m femte huvudstycket (Tab 2).

Tab 2. Bygdeå kyrkoarkiv. AI:1. Katekismilängd. 1639-1752. Läsning och katekeskunskaper 1640-70-talet, efter kön. Procenttal.

	Gossar			Flickor		
		Läser i bok	»Hela« L. kat		Läser i bok	»Hela« L. kat
Förhör:	N	%	%	N	%	%
1640-talet	201	3	-	166	6	-
1650-talet	179	8	10	189	5	15
1660-talet	211	10	13	232	10	17
1670-talet	198	35	16	237	31	15

Läsning i bok ökar kraftigt mot periodens slut. Väl är att märka att flickorna är nog så försigkomna. Sigrid och Karin i Ultervattnet år 1640 får alltfler efterföljare i bokläsningen. Även i katekesen håller de jämna steg med pojkarna enligt anteckningarna därom fr o m 1650-talet. I stort sett alla kan "själva orden" eller "enfaldigen" som kyrkoherde Burman skriver. Många kan någon eller några av Luthers förklaringar. I tabellen redovisas inte denna totalitet utan endast noteringarna för dem som kan mest, dvs. Luthers förklaringar till "hela katekesen". Det ger även möjligheter till jämförelser med utförligare material från Dalarna.

Utblick till socknarna vid Siljan

Från den kraftfulle biskop Johannes Rudbeckius uppryckningsarbete i Västerås stift är några förhörslängder bevarade. En hör hemma i Leksand och är så tidig som från 1628. Den kräver en mer omfattande analys, men några konturer kan tecknas utifrån det pågående arbetet (Tab 3).

Tab 3. Leksands kyrkoarkiv. NI. Visitationshandlingar. 1628. Husförhörslängd. Textorden och Luthers uttydningar (förklaringar). Procenttal.

	Husbönder	Hustrur	Söner	Döttrar
Totalt	364	371	196	180
Därav med betyg utsatta:	288	202	141	155
	%	%	%	%
Stycke (textorden):				
Enbart »stycke« 1-4	5	5	5	2
Alla fem »stycken« 5	95	95	95	98
Uttydning, (Luthers Förkl):				
1. (Buden) Totalt	10	29	67	84
2. (Trons art.) Totalt	8	17	56	72
3. (Fader vår) Totalt	7	11	38	54
4. (Dopet) Totalt	4	5	26	31
5. (Nattvarden) Totalt	2	3	23	25

Samtliga som har betyg utsatta kan åtminstone något "stycke" i textorden, de flesta kan alla fem. I uttydningen, Luthers förklaring, redovisas här varje huvudstycke för sig med sitt totala procenttal. Det är närmast siffrorna för sista huvudstycket ("5") hos söner och döttrar, 23 och 25 procent, som möjligen kan jämföras med "hela" katekesen i Bygdeå i föregående tabell (Tab 2).

I Leksand framträder kvinnornas starkare ställning i förhören, i synnerhet utmärker sig döttrarna. Det är naturligt. De skall ikläda sig allt mer av undervisningens ansvar för kommande barn. – Noteringarna i denna längd om "förstår" och "L" (litteratus) är oklart

förda och behandlas inte här, men de antyder att andelen bokläsande kan uppgå till cirka 5-10 procent, vilket svarar väl mot de tidigaste talen för Bygdeå, 3-8 procent (Tab 2).

Utifrån senare längder, efter seklets mitt, kan diskussionen föras vidare på ett mer ingående sätt, t ex utifrån Rättviks husförhörlängd för 1671-92. Där är födelseåren mycket fullständigt förda och därmed kan tidiga ålderskohorter ingå i en mer allmän bakgrundsbild, som antyder den gamla muntliga traditionens övergång i en begynnande lästradition.⁷ Som exempel härpå får rättviksborna födda på 1620-talet helt kortfattat framträda, grupperade efter bokläsning, "Bl", och kön (Tab 4). Flertalet är således i 50-60-årsåldern.

Tab 4. Rättviks kyrkoarkiv. AI:1. Husförhörlängd. 1671-92. Kunskaper i Luthers förklaringar och bokläsning, »Bl«, efter kön. Födda på 1620-talet. Procenttal.

Födda på 1620-t	Ej anteckn. om »Bl«		Bokläsning, »Bl«	
	Män N = 83	Kv N = 161	Män N = 40	Kv N = 23
Luthers förkl:	%	%	%	%
Buden	76	94	92	100
Trons artiklar	59	92	87	100
Fader vår	11	52	65	100
Dopet	2	28	52	83
Nattvarden	4	21	45	74

Helhetsbilden blir allt klarare för fortsatt diskussion. De icke bokläsande är i majoritet i denna tidiga kohort. I stort sett är kvinnorna många fler än männen, sådan är könsfördelningen efter alla krig. – De boklärd, 33 procent av männen och 12 procent av kvinnorna, kan långt mer i förklaringarna. Men även flertalet av de icke boksynta kan åtminstone de två första förklaringarna utantill. För kvinnorna är försteget hela tiden tydligt. De är förmer i alla huvudstycken, både med och utan bokläsning. De visar hur den muntliga traditionen går före och på dess grund följer läsning av samma och nya texter. Detta stämmer väl med Leksand 1628 och ger även en bakgrund åt barnen i Bygdeå på 1640-talet. Ett sådant grundmönster leder också osökt vidare till några utblickar för vår egen tid.

Hemspråksundervisning och läsforskning i dag. Några slutord

Varför är textföljden så viktig, detta att Fader vår står först i ABC-boken? Eller att den muntliga kunskapen är grund för den lästa? För mig är det en lång historia av forskande, som helt kort inneburit att jag nu kan se nya landskap öppna sig åt alla håll i den västerländska kulturkretsen. På detta sätt har nämligen av allt att döma all gemensam barna- och folkundervisning i vår kultur faktiskt fått sin början, först muntligen och sedan i bok. Det går att pröva och ingående diskutera.

Att kunna Pater noster markerade muntligen gränsen mot obygd enligt en gränstraktat med Norge på 1200-talet, "Då kunde ingen sitt Pater noster i Straumi". Lika slående är de många tidiga ABC-böckerna på skilda språk, tryckta på 1500-1700-talet, med Fader vår,

Ave och Tron som de första läsövningarna. Hit hör även läsbrädorna på kontinenten och Hornbooks i England med Herrens bön som text för barnen.⁸

På motsvarande sätt dyker dessutom Fader vår upp som modernaste reklamtext i dag för datorns (Macintosh) ordbehandlingsprogram med cyrilliska typsnitt, för att nämna en överraskning ifrån forskningens vardagsarbete. Här vibrerar en känslig kompassnål för tydning av läsningens långa vägar till oss – och måhända förbi oss – i dag i vår egen nordliga kulturvrå.

Det känns så, när frågorna kring hemspråksundervisningen för dagens invandrare kommer på tal. Många invandrare är måna om sitt eget kyrkospråk från fornkyrkans tid, ännu i bruk i de gamla orientaliska liturgierna. Här breder läsningens spår än en gång ut sig som ett levande mönster över kulturernas karta. "Kan själva orden. Läser i book". – Intrycken och tankarna blir många både utifrån vår egen och utifrån en långt äldre och vidare kulturtradition. Alt hör hemma i diskussionen om vår egen mångkulturella framtid.

Den gamla muntliga traditionen var således bokstävernas väg till barnen i Bygdeå, en läsning på talets grund, som vi kanske skulle säga. Och det var ingen oäven metod efter vad vi förstår i dag. Den nutida läsforskningen betonar att bekantskap med texten, t ex att först kunna orden utantill, är ett gott stöd långt upp i läsinlärningens stabiliseringsperiod för 10-11-åringar.⁹ En sådan förtrogenhet med texten är förvisso av största vikt även i dag, på samma sätt som poesi eller meditation eller bön är det i en djupare läsning av "själva orden".

Noter

1. Denna artikel ingår i ett större arbete, där det allmänna forskningsläget kommer att diskuteras mer ingående. En aktuell översikt med författare ur en nordisk forskargrupp bildar temanummer av *Scandinavian Journal of History*. 1990:1 med inledande resumé av professor Vagn Skovgaard-Petersen. I ett pågående projektarbete har en omfattande litteraturrenövring gjorts av Daniel Lindmark, *Läs- och skrivkunnigheten före folkskolan. Historisk läskunnighetsforskning i nordiskt och internationellt perspektiv*. Scriptum 28. Rapportserie utg. av Umeå univ. Forskningsarkivet. Umeå 1990.
2. Bygdén, L., *Härnösands stifts herdaminne*. 1-4. Uppsala 1923-26. Del 1. Sid 191-215.
3. Bygdeå kyrkoarkiv. AI:1. Katekismilängd 1639-1752. Noteringarna för ålder, nattvard etc blir mer svårtolkade under längdens senare tidsperioder.
4. Problemen har diskuterats i Johansson, E., På läsbräda, mikrokort och dator. Eller kyrkolivets böcker i gammal och ny undervisning. i *Föreningen för Lärare i Religionskunskaps Årsbok 1986*. Sid 89-100.
5. Balletini, A., Gli "Status animarum": Caratteristiche e probleme di utilizzazione nelle ricerche di demografia storica. Ingår i *Le fonti della demografia storica in Italia*. Vol. I.1. Sid 3-42. Rom 1971-72. – De katolska längderna skall ingående diskuteras i det fortsatta arbetet.
6. Bureus, J., *Runa ABC-boken*. Stockholm 1611. Jfr Johansson, 1986.
7. Johansson, E., Women and the Reading Tradition around 1700: Examples from Sweden and Germany. I *Women and Literacy. Yesterday, to-day and tomorrow*. Stockholm. Under utgivning. Där återges utförligare resultat för Rättviks del.
8. Johansson, E., Pater noster i Rafnasill och Alphabet varia. Eller några av kyrkolivets tecken. I *Arkivet, Historien, Rörelsen. Festskrift till Sven Lundkvist*. Sthlm 1987. Sid 139-144. "Där varest Fader vår lyktas" och andra uttryck för denna bön som kulturell och språklig gränsmarkering beaktas t ex i *Svenska Akademiens Ordbok*, F 64-65. Sthlm 1919. Kulturella mönster av detta slag utmanar till fortsatt forskning.
9. Professor Ingvar Lundberg, Umeå, har med sin forskning kring läsprocessen och med sina kulturhistoriska utblickar livligt inspirerat till fortsatt tänkande kring den gamla svenska lästraditionens förlopp och innebörd. En översikt av hans och andra forskares utvecklingspsykologiska schemata för läsning och läsinlärning lämnas i Pagaard, P. E., Hur kan man stötta elevers läsutveckling? *Läsning*. Tidskr utg av SCIRA. Årg 15:1. Okt 1990. Sid 23-27. – Jfr Hansen, M., Thomsen, P., Varming, O. (red). *Psykologisk-pædagogisk ordbog*. Köpenhamn 1989, 7. uppl. Sid 209.